

Mamatqulova Madina Olimovna

Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti magistranti madinaolimovna@gmail.com

Annotatsiya: Bunda diskurs tushunchasi va uning kelib chiqishi tarixi haqida mavzu yoritilgan. So‘nggi yillarda “diskurs” tushunchasi gumanitar fanlarda markaziy mavzulardan biriga aylandi. U falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik, tilshunoslik, psixolingvistika va adabiyotshunoslik kabi fan sohalarida qo‘llanilmoqda. Albatta, ushbu tushuncha har bir ilmiy sohaning o‘z predmetiga qarab turlicha semantik hajmga ega bo‘ladi. Zamonaviy lingvopragmatikada “diskurs” tushunchasi terminologik ma‘noni kasb etmoqda. Avvalo, ushbu atamaning etimologiyasini va uning tilshunoslik tarixida ishlatilishining asosiy yo‘nalishlarini ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar: diskurs, sotsiologiya, media, madaniyat, tilshunoslik, leksema, nutq, media til va og‘zaki nutq.

«Diskurs» atamasi lingvistika sohasida keng qo‘llanilib, tilshunoslikning turli tarmoqlarida faol tadqiq etilmoqda. Tarixiy jihatdan, bu atama dastlab amerikalik tilshunos Zellig Harris tomonidan 1952 yilda chop etilgan «Diskurs tahlili» nomli maqolasida qo‘llanilgan¹. Keyinchalik diskurs atamasining ko‘lami kengayib, so‘nggi yigirma yillikda lingvistika fanida ommalashdi va lingvistik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Z. Xarris bu usul formal bo‘lib, diskursdagi muhim birliklarning takrorlanishiga bog‘liqligini, biroq ularning ma‘nosini tahlil qilishni nazarda tutmasligini ta‘kidlaydi. Shunga qaramay, olim ushbu metod matnning lingvistik birlik sifatida yangi jihatlarini ochib berishga yordam berishini aytadi.

Z.Xarris «diskurs»ni «muayyan vaziyatda bir yoki bir nechta shaxs tomonidan ketma-ket aytilgan gaplar ketma-ketligi» deb tushunadi. Uning fikricha, bu ta‘rif tahlil foydaliligiga putur yetkazmaydi, chunki barcha til hodisalari ichki jihatdan o‘zaro bog‘liqdir.

Z.Xarris ikkinchi muammoni lingvokulturologik deb belgilaydi. U lingvokulturologiya tadqiqotlarida inson, nutq va ijtimoiy vaziyatning o‘zaro bog‘liqligi ko‘rib chiqilishini ta‘kidlaydi. Masalan, «How are you?» («Qandaysiz?») iborasi tarkibiy qismlarining ma‘nolar yig‘indisi sifatida tushunilmasligi kuzatilgan. Ingliz tilida bu ibora salomlashish shakli bo‘lib, sog‘liq haqidagi haqiqiy savol emas. Ushbu misol, olimning fikricha, nutqning vaziyat bilan bog‘liqligini yaqqol namoyon qiladi. Shu tariqa, Z.Xarrisning fikricha diskurs tahlili gap tahlili doirasidan tashqariga chiqadi va har doim vaziyat bilan bog‘liq bo‘ladi².

Demak, «diskurs» atamasining Z. Xarris tomonidan tilshunoslik fani terminologiyasiga kiritilishi til va til birliklarining kontekstual qo‘llanilishini o‘rganish zarurati bilan izohlanadi. E‘tiborli jihat shundaki, XX asrning ikkinchi yarmida Z.Xarris taklif qilgan termin ma‘nosi sezilarli darajada o‘zgardi. M.Makarov esa, XX asrda diskurs tahlilining tilshunoslik sohasi sifatida shakllanish tarixini tasvirlar ekan, diskurs va pragmatika tadqiqotlarining 12 ta asosiy yondashuvini ajratib ko‘rsatadi.³

«Diskurs» tushunchasining turli ta‘riflari orasida chuqur tahlilga asoslangan bir yondashuvni ajratib ko‘rsatish lozim. Bu – XX asrning 70-yillarida shakllangan fransuz diskurs tahlili maktabining ishlaridir. Bu maktabning shakllanishiga M.Baxtinning ishlari va Z. Xarrisning 1969-yilda Fransiyada nashr etilgan maqolasi ta’sir ko‘rsatgan⁴.

Fransuz tilshunoslari K.Arosh, P.Anri va D.Peshe Z.Xarris tomonidan shakllantirilgan «diskurs» tushunchasi bilan to‘liq rozi bo‘lmagan holda, uning metodini matn korpusiga nisbatan qo‘llashga harakat qilganlar. Z.Xarris maqolasining ayrim qoidalari tanqidga uchragan. Jumladan, asosiy kamchilik sifatida uning faqat bitta matnni tahlil qilganligi ta‘kidlangan. Natijada, matn faqat o‘z-o‘ziga nisbatda tahlil qilingan.⁵

Bundan tashqari, fransuz tilshunoslari F. de Sossyurning asosiy tushunchalari («tizim» va «analogiya»)ni tanqidiy baholab, har qanday tizim avvalgi ijodiy jarayon natijasi sifatida shakllanishini ta‘kidlaydilar. Shu sababli, «tizim tushunchasi obyektiv reallikning xususiyatlarini tavsiflovchi realizmga asoslangan tasnifot sifatida yoki reallikni subyekt tomonidan idrok qilish prinsipi sifatida ijodning zaruriy qo‘shimchasi sifatida namoyon bo‘ladi».⁶ Boshqacha aytganda, F.de Sossyur tomonidan kiritilgan «til/nutq» qarama-qarshiligi fransuz tilshunolarining fikricha, individuallashtirilgan hodisa sifatida «tizim/ijod» qarama-qarshiligiga aylanadi.

Natijada, fransuz an‘anasida diskurs tushunchasi «intensionallik bilan bog‘liq geterogen birlik bo‘lib, u og‘zaki nutq shaklida kommunikatorlar o‘zaro ta‘sirida muayyan ijtimoiy-madaniy kontekstda yoki yozma matn shaklida turli jihatlar orqali namoyon bo‘ladi».⁷

XIX asr oxiriga kelib, ilmiy uslubga “diskursiv” sifatdash so‘zi kirib keldi. U XIX asr oxiri – XX asr boshlarida falsafiy ilmiy an‘anada qo‘llanila boshlandi. XX asr boshlaridagi lingvistik tadqiqotlarda “diskursiv nutq” atamasini rus tilshunosi L.Yakubinskiy qo‘llagan. U tilni muloqot sharoitlariga bog‘liq holda o‘rganish tilshunoslikning asosi bo‘lishi kerak, deb hisoblagan.

XX asrning birinchi yarmida ilmiy muhitda “diskursiv tafakkur” iborasi qo‘llanila boshladi. Bu tushuncha nutq faoliyati va til shaxsining nutqiy xulq-atvorini o‘rganishga oid ishlarda, shuningdek, nutq psixologiyasi va psixolingvistika tadqiqotlarida uchraydi.

L.Vigotskiy “Tafakkur va nutq” asarida dialogdagi tashqi nutqning qisqarganligi fenomenini tasvirlar ekan, L.Yakubinskiyning kuzatuvlariga tayangan holda, “diskursiv gapirish” jarayoni haqida fikr yuritadi. “San‘at psixologiyasi” asarida esa u “diskursiv tafakkur” va “mantiqiy-diskursiv tafakkur” tushunchalarini keltirib, uni “emosional tafakkur”ga qarama-qarshi qo‘yadi, biroq ushbu atamaning mazmunini aniq belgilamaydi⁹.

A. Luriya “Til va ong” asarida nutqiy faoliyat nazariyasining bir qator asosiy masalalarini ko‘taradi: til qanday tuzilgan va u tushuncha shakllantirishga qanday imkon beradi; tilning qaysi xususiyatlari insonni xulosa chiqarishga undaydi va diskursiv tafakkurning psixologik asosini ta‘minlaydi;

til qanday qilib avlodlar tomonidan to‘plangan insoniy tajribani uzatadi.

Olim tilning o‘ziga xos xususiyatini – mantiqiy-grammatik tuzilmalarning mavjudligini ta‘kidlaydi. “Bu til xususiyati diskursiv (induktiv va deduktiv) tafakkurning murakkab shakllarini yaratish imkonini beradi, bu esa insonning asosiy intellektual faoliyat shakllaridir”, – deb yozadi A. R. Luriya.¹⁰

A.Leontyev “diskursiv faoliyat”, “diskursiv (so‘z-mantiqiy) bilish”, “diskursiv (ichki) tafakkur”, “diskursiv jarayon”, “diskursiv reja” kabi terminlar qatorida “diskursiv tafakkur” atamasidan ham foydalanadi. Olim bu tushunchani “so‘z-mantiqiy”, “muhokama yurituvchi” tafakkur, ichki mantiqiy jarayon deb ta‘riflaydi¹¹. Uning talqiniga ko‘ra, «diskursiv tafakkur» ham mantiqiy, ham verbal tafakkur hisoblanadi. Shuningdek, «vizual» va «simppraktik» (ko‘rgazmali- harakat) tafakkur bilan bir qatorda, «diskursiv tafakkur» inson tafakkurining uch asosiy shakllaridan biri sifatida ko‘riladi¹².

Shunday qilib, «diskurs» so‘zidan hosil bo‘lgan turli birikmalar XX asr boshidan boshlab

psixolingvistika va lingvopragmatika tadqiqotlarida ishlatilgan. Ammo faqat 1970-yillarga kelibgina «diskurs» tushunchasi terminologik maqomga ega bo'la boshladi. «Xorijiy lingvistikadagi yangiliklar» turkumida sotsiolingvistika, matn lingvistikasi, nutq axtarlari nazariyasi bo'yicha ilmiy to'plamlar nashr etildi. Shu davrda matnni kommunikativ birlik sifatida o'rganayotgan mahalliy lingvistlar «diskurs» tushunchasidan terminologik ma'noda foydalanishga kirishdilar. Shu bilan birga, rus tilida «diskurs» va «matn» leksik birliklarining ishlatilish dinamikasi kuzatilib, bu «matn» toifasidagi leksikal birliklarning «despesializatsiyasi» bilan bog'liq bo'ldi.¹³

Shunday qilib, zamonaviy bosqichda mahalliy lingvistika ilmiy maydonda AQSh va

Fransiyada shakllangan diskurs tadqiqotlari tajribasini o'zlashtirmoqda. Tilshunoslik fanining yangi yondashuvlar bilan boyitilishi yangi «kognitiv-diskursiv paradigma»ning shakllanishiga olib kelmoqda. Bu jarayonda «diskurs» tushunchasining lingvistika termin tizimiga kirishi muhim bosqich bo'lib, u til va ijtimoiylik, til va shaxs muammolarini birlashtiruvchi konsept sifatida maydonga chiqmoqda.

Tilshunoslikda matn muammolarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda «diskurs» atamasi tobora ko'proq ishlatilmoqda. Ushbu termin nafaqat zamonaviy tilshunoslik, balki adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi boshqa fan sohalarida ham keng qo'llanilmoqda. Shunga qaramay, zamonaviy tilshunoslikning o'zida ham ushbu tushunchaning yagona, umumiy qabul qilingan talqini mavjud emas. Diskurs turli ilmiy yondashuvlarda farqli ma'nolarda talqin qilinadi, bu esa uning ko'p qirrali tushuncha ekanligini anglatadi.

Bugungi kunda diskurs tushunchasi juda keng va ko'p qirrali bo'lib, uning yagona umumiy ta'rifi mavjud emas. U lingvistika doirasida matn, nutq, bog'liq nutq, kommunikativ jarayon kabi turli yo'nalishlarda qo'llaniladi. Diskurs pragmatik va kontekstual yondashuv asosida tahlil qilinadigan dinamik hodisa bo'lib, u muloqotning nafaqat tilshunoslik, balki sotsiologiya, falsafa, psixologiya va hatto siyosatshunoslik kabi fanlar bilan bog'liq jihatlarini ham o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, zamonaviy tilshunoslikda diskurs tushunchasi hamon keng muhokama qilinayotgan va turli yondashuvlar orqali o'rganilayotgan ilmiy kategoriya bo'lib qolmoqda.

Zamonaviy yondashuvlar nuqtai nazaridan, diskurs murakkab kommunikativ hodisa bo'lib, matnga qo'shimcha ravishda uni tushunish uchun zarur bo'lgan lingvistik va ekstralingvistik omillarni o'z ichiga oladi. Bunga fikrlar, dunyo haqidagi bilimlar, qabul qiluvchining maqsadlari, munosabatlari va ijtimoiy-kontekstual omillar kiradi.

Shunday qilib, diskurs tilshunoslikdagi eng dinamik va serqirra kategoriyalardan biri bo'lib, u kommunikativ jarayonlarning turli jihatlarini qamrab oladi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda diskursni matndan farqli ravishda, muloqot, kontekst va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qilish tobora keng tarqalmoqda.

Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tushunchasi lingvistik atama sifatida o'tgan asrning o'rtalarida qo'llanila boshlandi. U dastlab gap yoki nutqda bog'langan va kelishilgan oqibat sifatida tushunilgan bo'lsa, zamonaviy lingvistikada murakkab kommunikativ hodisa sifatida izohlanmoqda. Tilshunoslik sohasida diskursni turlicha talqin etishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. М.: Смысл: Академия, 2010. 309 с
2. Милевская Т. В. О понятии «дискурс» в русле коммуникативного подхода // Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах. Пятигорск: ПГЛУ,

2002. Ч. 1. С. 188–190.

3. Кибрик А. А., Паршин П. Б. Дискурс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DISKURS.html.
4. Рыжкова Л. П. Французская прагматика. М.: URSS, 2007. 236 с.
5. Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. М.: Прогресс, 1999. 41с. 205 с
6. Якубинский Л. П. Язык и его функционирование: Избр. работы. М.: Наука, 1986.
7. Yusupova, N. N. (2022). Intensive Learning of English in the Pedagogical Educational Environment on the Basis of Media Technologies. Journal of Positive School Psychology, 5666-5674.
8. Nigmatovna, Y. N. (2021). WIDE USE OF ROLE GAMES IN MODERN TEACHING METHODS. INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL, 2, 115-122.
9. Nargiza, Y. (2024). INCREASING STUDENT'S INTEREST IN ENGLISH LANGUAGE IN MIXED EDUCATION TECHNOLOGY.
10. Yusupova, N. N. (2023). PEDAGOGIK TA'LIM KLASTERI MUHITIDA ARALASH TA'LIMNI QO'LLASH TEXNOLOGIYASI. Innovative Development in Educational Activities, 2(19), 224-230. 5. Yusupova, N., [Nigmatovna]. (2023). Zamonaviy ta'limning samarali usullari va komponentlari. O'zbekiston Til Va Madaniyat, 2023/3(2181–922x), 21.
11. Nigmatovna, Y. N. (2024). BILIMLARNI INDIVIDUALLASHTIRISH ORQALI O 'QUVCHILARDA LINGVISTIK KOMPETENTSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNI TASHKILASHTIRISH. AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING, 2(5), 976-982.